

KRYSTYNA RUTKOWSKA
Baltijos Kalbų ir Kultūrų Institutas
Vilniaus Universitetas
Universiteto g. 5, Vilnius LT-01513
tel. (+370) 5 268 72 36
e-mail: kristina.rutkovska@gmail.com

GRAFIA I ORTOGRAFIA DWUJĘZYCZNEJ POSTYLLI
PUNKTY KAZAŃ KONSTANTEGO SZYRWIDA
CZEŚĆ II. ANALOGIE GRAFICZNE I ORTOGRAFICZNE
W TEKŚCIE POLSKIM I LITEWSKIM

SŁOWA KLUCZOWE: grafia i ortografia polska, grafia i ortografia litewska, Szyrwid, postylla *Punkty kazań*

KEYWORDS: Polish graphy and orthography, Lithuanian graphy and orthography Sirvydas, the postil “Punkty kazań”

GRAPHICAL DESIGN AND BILINGUAL ORTOGRAPHY OF
KONSTANTINAS SIRVYDAS’ POSTIL “PUNKTY KAZAŃ”.

PART II. GRAPHICAL AND SPELLING ANALOGIES IN THE POLISH
AND LITHUANIAN TEXT

ABSTRACT: This study is a continuation of the article published in “Philological Studies” in 2016 (Rutkovska 2016), where solely the spelling of the Polish text in the bilingual Lithuanian-Polish postil of Konstanty Szyrwid was discussed. While maintaining the general structure of the description of graphic standards of the Polish text, presented in the first part of the study, our goal is to trace the similarities and differences in the record of both texts, which are of a regular, systemic character.

The comparative analysis of graphical design and spelling used in the Polish and Lithuanian text showed significant similarities in terms of the set of graphic signs used in both versions of the text. The study also revealed the existence of some analogical spelling

rules. On this basis, several general conclusions can be formulated: a) in both linguistic versions of the text, only one typographic font was used, originating from various zecer collections; b) analogous spelling patterns of the Latin genesis are preserved; c) the Polish influence on the emerging Lithuanian spelling is visible; d) there are rarely present graphical characters in the Polish text that are characteristic of the Lithuanian writings, while not having any special function in it (they are used instead of the corresponding Polish ones).

The graphic signs used and the proposed orthographic spelling in the Lithuanian text testify to the tradition of Lithuanian literature already in existence, primarily the printing patterns of authors from the Little Lithuania, the spelling method of M. Dauksza and the attempts to work out this pattern, which would be used in Lithuanian texts over the next centuries, the so-called Szywid spelling. The spelling norms used by both M. Dauksza and K. Szyrwid are characterized by greater perfection and a greater degree of connection with the pronunciation properties of the varieties of the dialectal language in which they were written. The development of these norms may be associated with many factors, but the two most important should be mentioned: (a) Polish patterns, whose transfer to the Lithuanian base in the area of the GDL was quite intense, perhaps connected with numerous works of religious content translated into Lithuanian language during that period (e.g., postils by Wujek, Rej and other earlier monuments); (b) the supporting effect of Lithuanian texts in which a similar spelling has already been established (e.g., in terms of the way of selection of gingival consonants or the method of selection of soft consonants).

Niniejszy artykuł jest kontynuacją opracowania opublikowanego w „Pracach Filologicznych” (Rutkowska 2016), w którym omówiona została pisownia tylko tekstu polskiego w dwujęzycznej litewsko-polskiej postylli Konstantego Szyrwida¹. Z opracowania poprzedniego wynika, że stan graficzny i ortograficzny tekstu polskiego nie wykazuje znacznych odstępstw w porównaniu z zabytkami wydanymi na terenie Polski rdzennej w XVII wieku, zachowuje też podstawowe cechy kresowej odmiany regionalnej. Tekst zapisany w języku polskim reprezentuje w miarę ukształtowane normy ortograficzne, zawiera klarowny system znaków graficznych, gdzie wielofunkcyjność poszczególnych grafemów bądź stosowanie

¹ Konstanty Szyrwid (ok. 1579–1631) – litewski jezuita, kaznodzieja, autor słownika języka litewskiego i pierwszej oryginalnej postylli *Punkty kazań w języku litewskim* na terenie Litwy rdzennej. Postylla K. Szyrwida *Punkty kazań* składa się z dwu części – pierwszej, napisanej w 1629 roku i przez samego autora przetłumaczonej na język polski, oraz drugiej – wydanej w 1644 roku, już po śmierci Szyrwida, którą ukończył i przetłumaczył na język polski jego uczeń Jan Jachnowicz. Obydwa tomy zostały wydane w Wilnie w Drukarni Akademickiej. Tekst polski stanowi cenne źródło do badań nad regionalną odmianą języka polskiego z początku XVII wieku. Język *Punktów kazań* nie był dotychczas analizowany.

różnych znaków na oznaczenie tego samego dźwięku jest zjawiskiem marginalnym i w zasadzie wy tłumaczalnym.

Tekst litewski natomiast reprezentuje sobą normę ortograficzną znajdującą się w stanie rozwoju na początku XVII wieku. Zaczęła się ona kształtować dość późno na terenie tzw. Wielkiej Litwy (lit. Didžioji Lietuva), czyli Litwy rdzennej, Szyrwid zaś jest uważany za jednego z twórców pisowni litewskiej. Lituaniści są zdania, że wpływ na kształtowanie się normy graficznej i ortograficznej języka litewskiego na terenie Litwy rdzennej miały zarówno wzorce graficzne, ukształtowane już wcześniej na terenie Małej Litwy (lit. Mažoji Lietuva), czyli Litwy pruskiej, oraz wpływy polskie (Palionys 1967, 1995; Zinkevičius 1988; Subačius 2003; Šinkūnas 2014). Rozpatrują oni jednak tylko poszczególne zjawiska graficzne, analizując te wpływy. Nie była też dotychczas systemowo badana pisownia pierwszego oryginalnego zabytku na terenie Litwy rdzennej – postylli Szyrwida. Zachowując ogólną strukturę opisu norm graficznych tekstu polskiego umieszczonego w *Punktach kazań* Szyrwida, przedstawioną w pierwszej części opracowania, mamy więc na celu prześledzić podobieństwa i odmienności w zapisie tekstu polskiego i litewskiego, a zwłaszcza zbadać wpływy polskie na grafie litewską lub uzasadnić niektóre niekonsekwencje, zaistniałe w pisowni tekstu polskiego wskutek oddziaływań litewskich. Takich interferencji obustronnych możemy się spodziewać, bowiem prawdopodobnie oba teksty zostały złożone z zastosowaniem tej samej czcionki. Nie miał Szyrwid też specjalnych znaków, niezbędnych do oddania właściwości wymowy języka litewskiego, a zwłaszcza tak ważnego dla niego zaznaczenia akcentu². Poniżej zostaną więc przedstawione tylko te analogiczne rozwiązania ortograficzne, występujące w zapisie obu tekstów, które mają charakter regularny, systemowy.

1. Zestaw znaków diakrytycznych

W okresie kształtowania się grafii w językach narodowych były wprowadzane do pisowni znaki diakrytyczne, które służyły do oddawania właściwości fonetyki każdego z nich. Zastosowanie pisowni diakrytycznej charakteryzuje też język polski, który zasady podobnego zapisu przyjął nieco wcześniej niż litewski. W wielu przypadkach można się doszukać w tym zakresie wpływów czeskich na grafie polską. Regularnie funkcjonują w tekście polskim PK znaki graficzne z diakrytykami, oddające zasady pisowni rodzimej: <á>, <ę>, <ą>, <ć>, <ł>, <ń>.

² Pisze on o tym w swojej *Przedmowie do Czytelnika*: „Potrzebaćby na Litewski ięzyk krefek nieiakich, a ktore się zowia po Łacinnie *Accentus*, aby, z przyrodzenia poLitewsku nieumieiacy, potrafił z nich dobrze mowić, yczytać, aleby też potrzeba do nich nowego y ofobliwego druku, y kořtu, ktoregom ia teraz nie mogli mieć (PK I Przedmowa, s. 3)”.

<ś>, <ź>, <ż>, <ź>, <ż>. Nieco mniej konsekwentnie są stosowane mające niegdyś szeroki zasięg występowania znaki: <é>, <ó>, <ń>, <þ>, <w>.

Podobne znaki graficzne z diakrytykami występują też w tekście litewskim, chociaż nie wszystkie pełnią jakąś konkretną funkcję – niektóre z nich zostały użyte w tekście przypadkowo, prawdopodobnie z powodu braku w zestawie zerskim odpowiedniej litery bez diakrytyku. Liczba znaków graficznych z diakrytykami w tekście polskim i litewskim wynosi odpowiednio: 23 znaki dla samogłosek i 28 dla spółgłosek w tekście polskim i 30 dla samogłosek i 23 dla spółgłosek w tekście litewskim³. W przypadku samogłosek różnice między liczbą liter ze znakami diakrytycznymi w tekście litewskim i polskim dotyczą większej liczby liter z diakrytykami w tekście litewskim, stosowanych na oznaczenie <i> (<í>, <i>, <î>, <ĩ>) oraz <u> (<û>, <ũ>, <ū>, <u>). W tekście polskim natomiast występuje większa liczba znaków na oznaczenie samogłosek nosowych <a>, <ę>, spółgłosek miękkich wargowych: <p>, <m>, <w> oraz ma miejsce użycie w tekście polskim specjalnego znaku na oznaczenie nagłosowego majuskulnego <Ł>.

1.2. Zapis samogłosek pochyłonych <á>, <é>, <ó>

Odzwierciedlony w PK zapis samogłosek jasnych oraz pochyłonych w tekście polskim reprezentuje ukształtowaną dużo wcześniej normę ortograficzną, niekonsekwentnie przestrzeganą już połowie XVII wieku, wyrażającą się w rozchwianej pisowni [a] jasnego i pochyłonego oraz w jeszcze węższym zakresie niż dla [a] jasnego zachowaną dla [e] oraz [o] pochyłonych. W tekście litewskim znaki te występują rzadziej niż w polskim (zwłaszcza w PK I) i nie pełnią jakiejś konkretnej funkcji, tylko czasami służą do oznaczania [a], [e], [o] krótkiego lub oznaczają sylabę akcentowaną. Podobne znaki z diakrytykami, ukształtowane w grafii litewskiej pod wpływem polskim, były stosowane w gramatyce Kleina z terenu Małej Litwy oraz w pismach wielu autorów z tego terenu. Używa kresek nad literami samogłoskowymi dla zaznaczania różnic iloczynowych też M. Dauksza (Palionis 1967, s. 28–36). Jak wynika z analizy dokonanej przez Vasiliauskienė, znaki z diakrytykami nie były używane konsekwentnie w pismach Szyrwida i tylko czasami mogły służyć do rozróżnienia form gramatycznych *wiró* (gen. sg.) PK I 219, *ó* PK I 175, *Małdós* (nom. pl.) PK I 67, *Iónuy* (por. *Iánowi*) PK I 140, *nefidabódami* PK I 84 lub oznaczały samogłoskę długą *kuriuosé* (loc. sg.) PK I 177, *kurié* (nom. pl.) PK I 162, *praiéwu* (gen. pl.) PK I 177 (Vasiliauskienė 2014, s. 38). Zasluguje natomiast na uwagę użycie w tekście litewskim znaków samogłoskowych z daszkiem: <â>, <ê>, <ô>, <û>: *kuriâs* (acc. pl.)

³ Wszystkie znaki graficzne i przykłady ich zastosowania w tekście zostały przedstawione w tabeli umieszczonej w pierwszej części tego artykułu, opublikowanego w *Pracach Filologicznych* w 2016 roku (Rutkowska 2016, s. 429–456), litewskie zaś – w artykule V. Vasiliauskienė (2014, s. 31).

SP I 171, *mariâs* (acc. pl.) SP I 269, *iiêmus* (dat. pl.) SP I 367, *marîos* (nom. pl.) PK I 268, *takiuôs* (acc. pl.) SP I 367, *kuriûo* (instr. sg.) SP I 368, *kuriû* (instr. sg.) SP I 352. W tekście litewskim PK służą one dość konsekwentnie do oznaczania samogłosek akcentowanych, częściej długich. Taką funkcję pełniły te znaki w postylli Daukszy (Palionis 1967, s. 33). W tekście polskim PK występuje tylko jeden taki znak <â> (ogółem 11 poświadczeń) i nie ma on bliżej sprecyzowanej funkcji – może służyć zarówno do oznaczania [a] pochylonego, jak i [a] jasnego: *dußâ* PK I 172, *kâraniâ* PK I 244, *Záchâryaßowego* PK I 123, *nâßego* PK I 184, *mêkâmi* PK I 244, *âni* PK I 249, *wymyßlâiâ* PK I 251, *mâiâcy* PK I 258, *ßwiâtû*, *zâ* PK I 348, *oßâlawßy* PK I 372. Mamy więc tutaj prawdopodobnie przypadkowe użycie liter z diakrytykami w tekście polskim, „migrację” znaku z części litewskiej.

1.3. Zapis samogłosek nosowych

Występujące w tekście polskim PK dwie samogłoski nosowe <ą> oraz <ę>/<ę> są zapisywane poprawnie. Odstępstwa dotyczą tylko nielicznych wyrazów. W tekście litewskim odnotowano aż trzy znaki nosowe: <ą>, <ę>, <u>, występujące rzadko i niebędące oznaczeniami samogłosek nosowych, bowiem w odmianie wschodnioaauksztockiej języka litewskiego, którą jest napisany tekst PK, samogłoski nosowe już nie istniały. Warte uwagi są jednak zapisy następujące: *ßweñciaufi* SP I 369, *paßipeneimo* SP II 17, które naśladują wzory polskie z zapisem tzw. wtórnej nosowości, por. np. *oblubienica* PK I 216, *ćienkim* PK I 223, *potępienia* PK II 106, *mgnieniu* PK II 130. Mimo że jest to cecha bardzo rzadka, świadczy ona jednak o stosowaniu polskich wzorów ortograficznych w pisowni litewskiej.

1.4. Znaki diakrytyczne o genezie łacińskiej

Odziedziczone z grafii łacińskiej znaki z kreskami podłużnymi bądź wężykiem nad literą <â>, <ã>, <ê>, <ë>, <ô>, <õ>, <ÿ>, <ÿ> służą w PK do skracania sylab i zazwyczaj oznaczają połączenia głosowe ze spółgłoską nosową <m> lub <n> w części drugiej, występują w obu tekstach – polskim i litewskim. Jednak nie są one częste i są bardziej charakterystyczne dla PK II, por. przykłady polskie: *wâ* ‘wam’ PK II 60, *Pâ* ‘pan’ PK II 82, *Sâ* ‘sam’ PK I 87, *ßpoßobê* PK I 283, *Sâkrâmêtow* PK II, *Abowiê* PK II 12, *ßłowê* PK II 14, *Dô* ‘dom’ PK II 73, *vczñiô* (Cel.) PK II 79, *vczÿki* PK II 155, *c3ÿby* ‘czymby’ PK II 176 oraz litewskie: *idât* PK I 50; *kiekwiênâ* PK I 112; *nuterioiußiâ* PK I 149, *ßwêtas* PK II 73, *ßießiôs* (d) II 235. Występowanie tych znaków w innych funkcjach można wytłumaczyć niekonsekwentnie przestrzeganiem zasadami ortograficznymi lub wykorzystaniem przez zecerę znaku z diakrytykiem w przypadku braku odpowiednich znaków w zestawie czcionek

drukarskich. Funkcję oznaczania skrótu pełnią też inne znaki, oparte na wzorach łacińskich: <^o>=go, <^g>=go, <g>=us, <^o>=us, które mają wąski zakres i często ich użycie jest wiązane z określonymi leksemami (najczęściej z wyrazem *Chrystus*). Zachowana tu jest jednolita pisownia w obu tekstach.

1.5. Sposób oznaczania spółgłosek miękkich

W tekście polskim dość konsekwentnie są rozgraniczane spółgłoski miękkie i twarde. Stosowane są w tym celu znaki diakrytyczne nad literami: <ć>, <ś>, <ź>, <ż>. Podobne znaki graficzne są stosowane też w tekście litewskim, służą one jednak do oznaczania spółgłosek miękkich, charakterystycznych dla języka litewskiego i spółgłosek dźwiękowych, bliskich artykulacyjnie odpowiednim polskim. Zatem litery te w tekście litewskim są wielofunkcyjne. Znak <ć> służy do oznaczania [č] miękkiego: *garstičios* PK I 301, ale tę funkcję pełni też <c> bez znaku diakrytycznego: *kunciu* PK I 309. Znak <ś> służy do oznaczania [š] miękkiego oraz [š] miękkiego: *siukšles* PK I 251, *netyšiby* PK I 112, ale funkcję tę pełni też znak <f>; podobnie jak w polszczyźnie, w litewskim służy do oznaczania [s] twardego i [s] miękkiego, dodatkowo oznacza też [š] miękkie: *šilpnas* PK II 12, *šilpnas* PK II 211. Znaki <ź>, <ż> służą do oznaczania <ż> miękkiego oraz twardego: *žmogu* PK I 324, *pažint* PK II 220; funkcję [ž] miękkiego oraz twardego pełnią też znaki <ž>, <ž>, <ž>, <ž>: *žimus* PK II 41, *tulžis* PK I 321, *Priežastis* PK I 298.

Mamy więc do czynienia z niestabilizowaną normą w zakresie oznaczania spółgłosek miękkich i dźwiękowych. Zjawisko to ma prawdopodobnie związek z wymową, bowiem w języku litewskim brak jest środkowojęzykowych [č], [š], [ž], a wymawiane są półmiękkie przedniojęzykowe [c'], [s'], [z]. Szeroki zakres występowania mają natomiast bardzo bliskie artykulacyjnie polskim środkowojęzykowym litewskie miękkie [č], [š], [ž]. Z powodu nierozróżniania polskich głosek miękkich i dźwiękowych przez użytkowników języka litewskiego w tekście litewskim zastosowane zostały odpowiednie znaki polskie do oznaczania właściwych językowi litewskiemu głosek.

W pisowni złożonej miękkość oznaczano w języku litewskim podobnie jak w polszczyźnie. Funkcję tę pełnił znak diakrytyczny nad literą oraz dodatkowo samogłoska <i>: *ipačiey* PK II, *garstičios* PK I 301, *šiešielis* PK I 125. Pisownia taka była bardzo rozpowszechniona w XVI i XVII wieku, dotyczyła też innych spółgłosek, gdzie miękkość oznaczano tylko za pomocą <i>, już bez zastosowania znaku diakrytycznego: *wialinas* PK II 77, *Piatras* PK II 17. Jednocześnie jednak jest widoczna tendencja do zapisu bardziej precyzyjnego, bowiem w tekście PK występuje też cały szereg oboczności, kształtuje się pisownia bez <i>, np. przed literą <e>, która służyła również do oznaczania miękkości: *retos* PK I 75.

Zaleca takie sposoby zapisu Kleinas w swojej gramatyce z 1653 roku (Palionis 1967, s. 47).

Zapisywane półmiękkie litewskie [c'], [s'], [z] czasami nie mają podwójnego oznaczania miękkości, nie są one w takich wypadkach kreskowane: *ciełas* I 94, *Cieforiaus* I 131, *darifsime* I 140, *zimina* I 91. Być może jest to próba odróżniania częstego w litewskim [č] miękkiego i rzadkiego [c] zmiękczonego. Jednak w tym okresie nie jest jeszcze ta reguła zapisu do końca wypracowana.

1.6. Stosowanie liter <l> i <ł>

Do grafii litewskiej została przejęta polska litera z diakrytykiem <ł>, która pełniła funkcję analogiczną jak w grafii polskiej – oznaczała [l] twarde. Poświadczona ona jest w drukach z terenu Małej Litwy, używa jej Kleinas w swojej gramatyce, regularnie używa jej też Dauksza (Palionis 1967, s. 31, 35). W PK Szyrwida <ł> konsekwentnie pełni funkcję [l] twardego i stwardniałego, gdzie jest używana przed [e], [ei], [ê], [i]: *fumała* PK I 310, *leyzdawos* PK I 128, *gayleimu* PK I 141. Poświadczono też błędne użycia <ł>: *welinas* PK I 14, *luofas* PK I 31, *witties* PK I 40, *karalaufp* PK I 45. Omówione w pierwszej części artykułu niekonsekwencje w zapisie <l> oraz <ł> w tekście polskim, a właściwie mieszanie tych liter, mogą mieć związek z pisownią litewską (Rutkowska 2016, s. 443–444).

2. Zakresy użycia liter <i>, <y> oraz <j>

Brak joty stanowi wspólną cechę graficzną tekstów tego okresu dla wielu regionów Polski, charakteryzuje również PK. Tylko kilkakrotnie występuje w zabytku <J> majuskulna, która została poświadczona wyłącznie w perykopach biblijnych pisanych kursywną antykwą w języku polskim i litewskim. W tekście samych kazań (nie perykopach) takiego znaku brak.

W PK II kilkakrotnie użyte <j> minuskulne występuje w podobnej pozycji w tekście polskim i litewskim – w pozycji interwokalicznej, por. przykłady polskie: *bije* PK II 53; *vpijęste*, *pijánístwá* PK II 56 oraz litewskie: *igija* PK II 6; *kalaviju* PK II 18; *bijos* PK II 52. Funkcję joty pełnią natomiast inne znaki: <i> w pozycji nagłosowej i interwokalicznej, podobnie jest w litewskim: *tureio* I 132, *ižgi* II 40 oraz <y> w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie: *pažieydimu* I 104, *gieray* I 114.

Litera <i>, jak już wspominaliśmy wyżej, pełni również funkcję oznaczania miękkości spółgłosek: *šiešielo* II 52, natomiast <y> jest używana po spółgłoskach twardych. Podobne przypadki w miarę regularnie występują w części litewskiej tekstu, po spółgłoskach twardych i stwardniałych: *prywało* SP I 5, *ftypray* SP I 7, też w zapożyczeniach: *herezya* SP I 254. Notowane są też przykłady pełnienia

przez literę <y> funkcji samogłoski długiej, charakterystycznej dla języka litewskiego *piktyby* (acc. sg.) SP I 14715, *świefyby* (acc. sg.) SP I 13811, *žalty* (acc. sg.) SP I 1829, *didy* (acc. sg.) SP II 13 (Vasiliauskienė 2013, s. 44). Funkcję tę pełni <y> we współczesnej ortografii litewskiej i oznacza [i] długie, mamy więc w pismach Szyrwida początki kształtowania się normy ortograficznej języka litewskiego w zakresie oznaczania samogłosek długich.

W zabytku jest zachowany też bardziej archaiczny sposób oznaczania długości samogłosek, który stosowany był w polszczyźnie w okresie średniowiecza – poprzez podwojenie liter samogłoskowych *tiiko* PK II 142, *prekii* PK II 26, *iir* PK II 170, *Karaluus* (nom. pl.) PK II202, *kuu* PK II 78, *geruudarbuu* (gen. pl.) PK II175. Językoznawcy litewscy jednak uważają, że taki sposób zapisu nie jest charakterystyczny dla samego Szyrwida i prawdopodobnie wprowadził go do tekstu litewskiego redaktor zabytku (Zinkevičius 1971, s. 153–167).

3. Zakres użycia dwuznaków

W tekście polskim PK występuje ukształtowana pisownia złożona, reprezentują ją następujące dwuznaki: <ch>, <cz>, <c3>, <cż>, <dz>, <d3>, <dż>, <dź>, <dź>, <rz>, <r3>, <sz>, <fz>, <β>, których funkcje są klarowne i konsekwentnie przestrzegane. W tekście litewskim brak dwuznaków <cż>, <rz>, <r3>, stosowanych na oznaczenie typowych dla polszczyzny dźwięków [č] oraz twardego [ž]. Nieco rzadziej w tekście litewskim są używane też dwuznaki <cz>, <c3>, bo twarde [č] w języku litewskim nie istniało, a miękkie dość często było zaznaczane za pomocą <ć>. Dźwięk ten jest bliższy artykulacyjnie litewskiemu miękkiemu [č]. Dwuznak <β> jest dość częsty w tekście litewskim, ale jest używany na oznaczenie [š] twardego i miękkiego: *išreyškia* PK II 12. Zarysowuje się jednak w zabytku tendencja do zapisywania [š] miękkiego za pomocą [š]: *širdiy* PK II 239 vs *šyrdies* PK II 169. Szerszy zakres użycia w tekście polskim ma również dwuznak <ch>, bo występuje on też w wyrazach pochodzenia polskiego: *chce*, *śluchacza* PK I 50, podczas gdy w języku litewskim jest ograniczony raczej do wyrazów zapożyczonych: *Chaldajczyku* SP II 168, *Cherubinay* SP II 197, *Chrištoftomas* SP II 47.

Dwuznaki obcego pochodzenia <ph>, <rh>, <th>, mimo że prezentują się dość licznie w obu tekstach, dotyczą pisowni nazw własnych lub wyrazów z wzorem grecko-łacińskim, por. analogiczne polskim zapisy: *Theophilaktus* II 178, *Philozophay* II 232, *katholiku* SP I 226, *myrrhu* SP I 225. Obce geminaty <mm>, <nn>, <ff> prezentują się w obu tekstach również podobnie, dotyczą faktycznie tych samych rdzeni: *Ammonitu* PK II 64, *tyrannu* PK II 146, *affektays* PK I 294. Może nieco częściej występuje połączenie <fs> i <ff> w wyrazach pochodzenia

litewskiego: *efsi* (27x), *effi*(15x), *efsiby* PK I 172, *effuntiemus* PK I 278, *efsigu* PK I 82, ukształtowane pod wpływem odpowiedniego czasownika łacińskiego. Można więc zakładać, że mamy w tym wypadku podobny zakres oddziaływania wzorów łacińskich.

4. Pisownia grupy spółgłoskowej [šč]

W tekście polskim poświadczono są zapisy grupy [šč] na trzy sposoby jako: <fcz>, <scz> oraz <βcz>. Dominujące w PK I oraz PK II są jednak zapisy nowsze, normatywne, zgodne z wymową: *odpuβczaią* PK I 68, *βczęścia* PK I 90, chociaż występują też zapisy z <fcz>, <scz>: *puŃczy* PK I 41, *deŃcz* PK I 50. W tekście litewskim występuje jeszcze większa różnorodność zapisu: <fc>, <fċ>, <fċ>, <sċ>, <sċ>, <šč̇>, <šč̇>, <fcż>, <fcż>, <βċ>, związana z niejednorodnym graficznym zapisem głosek [č] oraz [š]. Można tu jednak dostrzec dwie tendencje w zapisie – ze spółgłoską [s] w pierwszej części grupy: *tewikŃcion* PK II 187, *karŃciuofe* PK I 244, *krikŃcionie* PK I 162, *tufczus* PK II 202, *namikŃczćiey* PK II 186, oraz z realizacją [šč]: *krikŃcionie* PK II 232, *karŃcio* PK I 329, *wagiŃćiu* PK I 147. Mamy więc w przypadku ortografii litewskiej podobne rozstrzygnięcia, niewystępujące jednak tak konsekwentnie jak w tekście polskim i niewykazujące jeszcze oznak normalizacji.

5. Pisownia fonetyczna

Pisownia fonetyczna miała w drukach staropolskich szerokie zastosowanie, skłonność do ujawniania w grafii różnych procesów asymilacyjnych wsparta była autorytetem Knapskiego, który w swoim *Thesaurusie* tak określił podstawy stosowanej przez siebie ortografii:

Ja idę w ślady tych, którzy uważają, że tak należy pisać, jak się wymawia (Puzynina 1961, s. 95).

Jak wynika z wypowiedzi, nie był on w swoim wyborze osamotniony, podobne zasady były stosowane też wcześniej. Bez wątplenia autorytet Knapiusza miał swój wpływ na pisownię Szyrwida, wzorował się on na jego słowniku, tworząc własne dzieła leksykograficzne. Pisownia fonetyczna w polszczyźnie była zalecana przez gramatyków jeszcze w XVIII wieku (Klemensiewicz 2002, s. 369). Zasady pisowni fonetycznej były stosowane też w drukach litewskich, zarówno w tekstach pochodzących z Litwy Centralnej, jak i Małej Litwy (Palionis 1967, s. 46). Lituanie, omawiając pisownię fonetyczną, zazwyczaj przytaczają przykłady na wyrażone na piśmie procesy asymilacyjne w zakresie dźwięczności/

bezdźwięczności, występujące na szwie morfologicznym. Najliczniej występują one też w drukach polskich. W PK analogie w zapisie przedrostków w obu tekstach są dobrze widoczne. Przytoczmy kilka przykładów na zapis przedrostka *roz-* w tekście polskim i *už-* w litewskim. Pisownia rozchwiana charakteryzuje tekst polski: *rospuśczać* PK I 195, *roskrzewiłość* PK I 231; *rozberzać* PK I Prz 1; *rozpułtnika* PK I 26. Wariantywność zapisu występuje też w tekście litewskim: *vžfet* PK I 285, *vžtekiet* PK I 347. Występują w tekście litewskim też upodobnienia ze względu na sposób, miejsce artykulacji oraz redukcje spółgłoskowe: *všimeštu* PK II 176, *išsimano* PK I 332 vs *išimano* PK I 228.

6. Pisownia łączna i rozdzielna

W PK ma miejsce rozchwiana pisownia różnych połączeń wyrazowych, w XVII wieku bowiem nie było jeszcze w polszczyźnie jasnych zaleceń w tym zakresie, piszący byli zdani na własne poczucie językowe. Brak normy charakteryzował pisownię partykuły *nie* z różnymi częściami mowy oraz *by* z wyrazem poprzedzającym. Często łącznie z poprzedzającymi wyrazami były pisane przyimki i rozłącznie – przedrostki, natomiast w przypadku zapisu form krótkich zaimków osobowych nadal jeszcze przejawia się w zabytku tendencja do pisowni łącznej z wyrazem poprzedzającym. Rozchwianą pisownię w podobnych przypadkach obserwować można też w tekście litewskim PK: w pisowni partykuły *ne*: *nekinčia* SP I 117, *nešileyde* SP II 242; przyimków z wyrazem podstawowym: *ižmiešto* PK II 220, *ižnumirušiu* PK I 226; przedrostków z wyrazem poprzedzającym: *supłėfi* PK II 20027, *iž leydžia* PK II 166. Zjawisko to jest częstsze w drugiej części PK.

W przypadku pisowni partykuły *nie* w PK można dostrzec jednak pewne regularności – pisownię rozdzielną z czasownikami, ale łączną z imiesłowami przysłówkowymi. Palionis (1967, s. 49) twierdzi, że w zakresie pisowni *nie* druki litewskie były w tym okresie zróżnicowane, różny typ pisowni można było napotkać u różnych autorów, ale pisma Daukszy i Szyrwida charakteryzują się tendencją do zapisu oddzielnego, co wiąże z wpływem ortografii polskiej. Zdaniem V. Vasiliauskienė pisownia rozłączna *nie* w PK jest stosowana niekonsekwentnie i występuje nieco częściej w PK II, większą różnorodność w zapisie ilustrują też formy imiesłowów (Vasiliauskienė 2013, s. 52–54). Zjawisko pisowni łącznej wyrazów krótkich, nieposiadających samodzielnych akcentów wyrazowych, badaczka wiąże też z prozodią, dążeniem do intonacyjnej organizacji tekstu, ponieważ pisownia łączna lepiej oddawała tok wymowy zestrojów akcentowych.

7. Pisownia wielkiej litery

Pisownia wielkiej litery w obu tekstach jest oparta na podobnych zasadach, konsekwentnie stosuje się ją do zapisu nazw własnych i nazw geograficznych. Być może wpływ polski można dostrzec w pisowni wielką literą nazw narodowości i nazw terminologicznych (nazw urzędów, godności kościelnych, prądów religijnych). Podobny zapis był już utrwalony w zabytkach, miał określoną tradycję. Tego rodzaju przypadków w tekście litewskim jest sporo: *Tatariey, Turkey* SP I 346, *Zyday* SP II 93, *Amonitu* SP I 35, *Aegypcionu* SP II 208, *Korinthianump* SP I 47, *Niniwitay* SP II 57, *Apaštałas* PK I 63.

Wielka litera pełniła również funkcję stylistyczną – sygnalizowała emocjonalne zabarwienie wyrazu, wówczas w obu tekstach PK pojęcia te są zapisywane wielką literą: *Tewo* vs *Oyca* PK I 22, *Medrcá* vs *Išmintingoio* PK I 52, *Modlitwy* / *Cierpliwość* / *Pokorá* vs *Maldos* / *Kuntri be* / *Nufižieminimas* PK II 18.

Istnieją też przykłady, gdzie w tym samym tekście występuje różny zapis po litewsku i polsku: *DiewoSudy* vs *na fadźieBożym* PK I 7, *EftherKrolovey* vs *Eftereykaralieney* PK I 57, *Syná* vs *funaus* PK I 59, *káplaná* vs *Wijkupu* PK I 60, *Oczy* (*iego*) vs *akisio* PK I 19, *Magnes* vs *magnes* PK I 183, *náWoynie z Dušnymnie* *przyiaćielem* vs *vntkarionesfudušiu neprietelumi* PK II 20.

Palionis widzi w języku litewskim wpływy obce w pisowni wielkiej litery, odzwierciedlające normy niemieckie dla zabytków z terenu Małej Litwy i polskie dla zabytków Litwy Centralnej. W zabytkach w XVI–XVII wieku pod wpływem niemieckim zasięg użycia wielkiej litery był jeszcze szerszy – zapisywano tam wielką literą wyrazy pospolite (Palionis 1967, s. 48).

Występują w obu tekstach podobne niekonsekwencje w stosowaniu wielkiej litery po określonych znakach przestankowych lub typograficznych. Należy również zwrócić uwagę na to, że często mamy do czynienia z zapisem różnym w tym samym fragmencie tekstu:

<p>«Ieškofiu «tieg» to / kuri mili dušiamano /> «apeysiumieftu» / ir kitu kłaufiafi. «Ar regeiotekuri mili dušiamano» (PK I 199)</p>	<p>«Będe «práwi» šukalá tego / ktoreš go miłue dušá moiá /> «obeyš de miášto»: y drugich się py[š] ta. «Czy widźieliście tego / ktoreego miłue dušá moiá» (PK I 199)</p>
<p>/ sakie ápe iu brungibi / reykału / nauđu. Ir pardawineio / aba dowaš nay gieriaus dawe wifieš mus / kurie iu noreio / kitiš mus šiułe (PK II 26)</p>	<p>Opowiadał o ich drogości / potrzebie / vžytkách / y przeš dawał / álbo ráczey darmo dawał wšytkim / ktorzy ich prágnęli: á drugim wtykał w ręce (PK II 26)</p>

Rozbieżności w stosowaniu znaków interpunkcyjnych w tekście polskim i litewskim PK są tak znaczące, że trudno je wytłumaczyć. Można tu tylko snuć przypuszczenia, że tekst redagowali dwaj redaktorzy, osobny dla każdej części językowej zabytku, albo zakładać niewystarczającą kompetencję redaktora.

Konkluzja

Dokonana analiza porównawcza zapisu tekstu polskiego i litewskiego w PK Szyrwiada wykazała znaczne podobieństwa w zakresie zastosowanego zestawu znaków graficznych oraz przyjętych zasad ortograficznych. Na samym początku można więc sformułować kilka wniosków ogólnych: a) w obu językowych wersjach tekstu była stosowana ta sama czcionka typograficzna pochodząca z różnych zbiorów (stąd duża różnorodność znaków graficznych na oznaczenie tych samych dźwięków); b) zachowane są analogiczne w obu tekstach łacińskie wzorce ortograficzne; c) widoczne są wpływy polskie na dopiero kształtującą się ortografię litewską; d) sporadycznie spotykane są charakterystyczne dla pism litewskich znaki graficzne w tekście polskim, które nie pełnią w nim żadnej specjalnej funkcji (są używane zamiast odpowiednich polskich).

W PK widoczna jest tendencja do oddawania charakterystycznych dla polszczyzny i litewszczyzny dźwięków za pomocą specjalnie dobranych liter – ze znakami diakrytycznymi i dwuznaków; funkcje te pełnią litery ze znakami diakrytycznymi oraz dwuznaki. Liczba ich jest podobna w obu tekstach. Niektóre znaki graficzne mają węższy lub odpowiednio szerszy zakres występowania, ma to związek z zakresem występowania określonego zjawiska fonetycznego w każdym z języków. Na przykład węższy zakres użycia w piśmie litewskim mają litery oznaczające samogłoski nosowe <ę> oraz <ą>, bowiem dźwięków tych brak w tych odmianach języka, w których jest napisany zabytek. O wiele mniej też w tekście litewskim jest znaków graficznych z diakrytykami (zwłaszcza na oznaczenie samogłosek), które nie pełnią w nim żadnej specjalnej funkcji.

W związku z rozchwianą pisownią samogłosek jasnych i pochylonych, mającą podłoże fonetyczne, oraz zakłóconym zapisem spółgłosek dźwiękowych występuje w tekście polskim zarówno znaczna liczba wariantów graficznych dla jednego grafemu, jak i wielofunkcyjność znaku graficznego. W zasadzie właśnie te dwa zjawiska ortograficzne ujawniają najczęściej niekonsekwencji w zapisie wyrazów też w tekście litewskim, gdzie są podejmowane próby stosowania samogłosek kreskowanych do zaznaczania samogłosek długich, krótkich lub po prostu akcentowanych. Jednak zjawisko to występuje w bardzo wąskim zakresie. Tekst litewski charakteryzuje się też rozchwianym sposobem oznaczania miękkości, w którym dla oddawania oryginalnych litewskich miękkich spółgłosek dźwiękowych stosowane są polskie znaki graficzne, oznaczające bliskie artykulacyjnie

spółgłoski środkowojęzyczne. Wpływy polskie są widoczne też w zapisie grupy spółgłoskowej [šč] oraz [j]. Kształtowanie się normy dla języka litewskiego w tym zakresie pozostanie ważnym zadaniem do spełnienia w przyszłości.

Reguły ortograficzne, dotyczące pisowni fonetycznej lub etymologicznej, nieco kłopotliwej dawnej pisowni łącznej lub rozdzielnej występującej przy zapisie partykuł, przyimków z wyrazami samodzielnymi i przedrostków w formacjach czasownikowych, stosowanie małych i wielkich liter, mimo jeszcze rozchwianych norm, zdradzają w tekście polskim tendencje do zapisu zgodnego z uzusem drukarskim owego okresu. Występujące w tekście litewskim analogiczne rozwiązania ortograficzne można wiązać z wpływem polskim lub ewentualnie innymi wzorcami pisowni, znanymi pisarzom z terenu Litwy rdzennej.

Zastosowane znaki graficzne i zaproponowane ujęcia ortograficzne w tekście litewskim świadczą o nawiązaniu do tradycji już istniejącego piśmiennictwa litewskiego, przede wszystkim wzorców drukarskich autorów z terenu Małej Litwy, metody ortograficznej M. Daukszy oraz usiłowaniach wypracowania tego wzorca, który będzie stosowany w drukach litewskich w ciągu następnych stuleci, tzw. pisowni Szyrwida (lit. *Sirvydo rašyba*; Palionis 1967, s. 41, 50). Stosowane zarówno przez M. Daukszę, jak i K. Szyrwida zasady ortograficzne charakteryzują się większą doskonałością i większym stopniem powiązania z właściwościami wymowy tych odmian gwarowych języka, w których zostały one napisane. Badacze grafii litewskiej wprowadzają już dla tego okresu pojęcie systemu ortograficznego, zakładając świadome stosowanie norm ortograficznych, mimo że poważne traktaty ortograficzne, pełniące funkcje normatywne, w tym okresie jeszcze się nie ukazały (Gelumbeckaitė 2009, Šinkūnas 2014).

Kształtowanie się norm ortograficznych w odniesieniu do pisarzy z terenu Litwy centralnej było związane z wieloma czynnikami. Należy tu wymienić dwa najważniejsze: (a) naśladowanie wzorców polskich, których przeniesienie na terenie WKL na grunt litewski było dość intensywne, związane być może z licznie tłumaczonymi na język litewski dziełami o treści religijnej w owym okresie (np. postylla Wujka, Reja i inne wcześniejsze zabytki); (b) podtrzymującym wpływem tekstów litewskich, w których podobna pisownia już się utrzymała (powiedzmy w zakresie zaznaczania spółgłosek dźwiękowych czy sposobie oznaczania spółgłosek miękkich).

Teksty źródłowe

PK I – PVNKTY KAZAN od Adwentu aż do Poftu / Litewskim ięzykiem, z wytłumaczeniem ná Polskie PRZEZ Księdzã KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologã Societatis IESV / Z DOZWOLENIEM STARSZYCH wydane. W WILNIE W Drukarni Akademy Societatis IESV Roku M. DC. XXIX.

PK II – PVNKTY KAZAŃ NA POST WIELKI Ięzykiem Litewfkiem *Przez W.X. CONSTANTEGO SZYRWIDA* Theologá Societatis IESV nápiáne. á Teragná Polfki Ięzyk przetłumaczone / y oboiem do Druku podáne. Zá pozwoleniem Stárbych. W Wilnie / W Drukárni Akademii Societatis IESV. Roku Pańského, 1644.

Bibliografia

- Gelumbeckaitė, J. (2009). Lietuvių kalbos ortografijos reformos (Mažojiir Didžioji Lietuva). W: Sergejus Temčinai... et al. (red.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos* (17–27). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Palionis, J. (1967). *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XV iiamžiuje*. Vilnius: Mintis.
- Palionis, J. (1995). *Lietuvių rašomosios kalbo sistorija*. Vilnius: Moksloir enciklopedijų leidykla.
- Puzyna, J. (1961). „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rospond, S. (1962). Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej. W: M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz (red.), *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*. T. 3. Cz. 2 (61–181). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Rutkowska, K. (2016). Grafia i ortografia dwujęzycznej postylli „Punkty kazań” Konstantego Szyrwida. Część I. Znaki graficzne i pisownia w tekście polskim, *Prace Filologiczne* 69, 429–454.
- Šinkūnas, M. (2014). Mažosios Lietuvosrašų ortografijos reforma XVII amžiuje. I. Pučiamųjų priebalsių ir afrikatų žymėjimas, *Archivum Lithuanicum* 16, 9–58.
- Subačius, G. (2003). XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I>ir<J>, *Archivum Lithuanicum* 5, 227–262.
- Vasiliauskienė, V. (2013). Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* spaudmenys ir rašyba, *Acta Linguistica Lithuanica* 69, 28–60.
- Zinkevičius, Z. (1988). *Lietuvių kalbo sistorija* 3. *Senųjųrašų kalba*. Vilnius: Mokslo.
- Zinkevičius, Z. (1971). Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų” genezės ir kalbos, *Baltistica* 7(2), 153–167.

Streszczenie

Niniejsze opracowanie jest kontynuacją artykułu opublikowanego w „Pracach Filologicznych” w 2016 (Rutkowska 2016, 429–456), w którym omówiona została pisownia tylko tekstu polskiego w dwujęzycznej litewsko-polskiej postylli jezuita Konstantego Szyrwida, wydanej w 1629 i 1644 roku w Wilnie. Zachowując ogólną strukturę opisu norm graficznych tekstu polskiego, przedstawioną w pierwszej części opracowania, mam więc na celu prześledzić podobieństwa i odmienności w zapisie obu tekstów, które mają charakter regularny, systemowy. Dokonana analiza porównawcza grafii oraz ortografii stosowanej w tekście polskim i litewskim PK Szyrwida wykazała znaczne podobieństwa w zakresie zestawu znaków graficznych stosowanych w obu wersjach tekstu oraz ujawniła istnienie niektórych analogicznych zasad ortograficznych. Na tej podstawie można więc zrobić kilka wniosków ogólnych: a) w obu językowych wersjach tekstu była stosowana jedyna czcionka typograficzna pochodząca z różnych zbiorów zecerskich; b) zachowane są analogiczne wzorce ortograficzne zapisu o genezie łacińskiej; c) widoczne są wpływy polskie na dopiero kształtującą się ortografię litewską; d) sporadycznie spotykane są charakterystyczne pismom litewskim znaki graficzne w tekście polskim, które nie pełnią w nim żadnej specjalnej funkcji (są używane zamiast odpowiednich polskich). Zastosowane znaki graficzne i zaproponowane ujęcia ortograficzne w tekście litewskim świadczą o nawiązaniu do tradycji już istniejącego piśmiennictwa litewskiego, przede wszystkim wzorców drukarskich autorów z terenu Małej Litwy, metody ortograficznej M. Daukszy oraz usiłowaniach wypracowania tego wzorca, który będzie stosowany w drukach litewskich w ciągu następnego stulecia, tzw. pisowni Szyrwida.